

نسخه‌های خطی شرح التعرف کتاب تأثیرگذار در پیدایش طریقت خواجهان نقشبندیه

کامل جان رحیم‌اف ♦

چکیده

کتاب «شرح التعرف» که در اوایل قرن پنجم قمری در بخارا از سوی ابوالبراهیم اسماعیل بن محمد بن عبدالله المستملی البخاری تألیف شده است یکی از منابع مهم در تصوف و علوم اسلامی دیگر به شمار می‌رود. تا زمان ما ۳۱ نسخه خطی از این اثر حفظ شده و به دست ما رسیده است که ۲۰ نسخه از آن‌ها در کتابخانه‌ها و موزه‌های کشورهای دیگر و ۱۱ نسخه آن در مراکز نسخ خطی ازبکستان نگهداری می‌شود. ولی تا کنون نسخه‌های خطی «شرح التعرف» مانند خود این اثر به اندازه کافی و به‌طور گسترده تحقیق نشده است. از جمله اگر در باره نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در کشورهای دیگر تنها اطلاعات کلی در دست است، نسخه‌های خطی این اثر در ازبکستان اصلاً تحقیق و به شکل توصیفی معرفی هم نشده است.

در این مقاله سعی شده است به نتایج تلاش‌های انجام‌شده در جهت گردآوری اطلاعات موجود در باره نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در کشورهای دیگر و تحقیق اولیه و معرفی توصیفی نسخه‌های خطی این اثر در ازبکستان و همچنین ویژگی‌های اصلی نسخه‌های خطی «شرح التعرف» که تعیین‌کننده نقش و اهمیت آن به عنوان منبعی مهم در تصوف و علوم اسلامی دیگر است اشاره شود.

♦ کارمند علمی ارشد مؤسسه علمی و تحقیقاتی شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی، فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان. ایمیل: kom_rah@mail.ru

کلیدواژه‌ها: شرح التعرف، مستملی، تصوف، منبع، نسخه خطی، ربع.

با وجود این که کتاب «شرح التعرف لمذهب التصوف»^۱ اثر ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن عبدالله المستملی البخاری (درگذشته به سال ۴۳۴ ق) به عنوان شرحی بر کتاب «التعرف لمذهب اهل التصوف»^۲ تألیف ابوبکر بن ابی اسحاق محمد بن ابراهیم بن یعقوب بخاری کلابادی نگاشته شده است، در واقع به عنوان یک اثر مستقل نمایان شده که نه تنها از لحاظ حجم بزرگش، که چند برابر بزرگ‌تر از کتاب «التعرف» است، بلکه از لحاظ موضوعات مطرح و تحقیق شده در خود نیز از کتاب مورد شرح ممتاز است. «شرح التعرف» اثری جامع در تصوف بوده و در آن تاریخ، تعریف، اصطلاحات و پایه‌های نظری تصوف و همچنین زندگی و فعالیت صوفیان معروف دوره‌های نخستین اسلام به‌طور گسترده بیان شده است.

«شرح التعرف» نه تنها در معرفی تصوف بلکه در نظام‌دهی به نظریه یا دکترین تصوف که در کتاب‌های مؤلفان مختلف به صورت پراکنده بیان شده بود نیز نقش مهمی داشته است. مستملی نویسنده «شرح التعرف» سیستم خاص سلوک را متشکل از مراحل «ارادت»، «درجه‌های تصوف»، و «معرفت» پیشنهاد کرد که در آن ارادت نقطه آغاز و معرفت نقطه پایان سلوک بوده و در این میان راه طولانی موسوم به درجه‌های تصوف طی خواهد شد. در سیستم پیشنهادی مستملی درجه‌های تصوف عبارتند از مراحل: علم، وجد، حال، و مقام. نویسنده «شرح التعرف» معتقد است که سالک باید برای رسیدن به هدف نهایی خود که معرفت و عرفان است چهارده مقام زیر را طی کند: توبه، زهد، فقر، تقوی، توکل، رضا، ذکر، انس، قرب، اتصال، تجرید، تفرید، فنا و بقا. مستملی در کتابش اطلاعاتی در باره زندگی و فعالیت ۱۳۴ صوفی قرون ۲ تا ۴ قمری از جمله ۱۴ صوفی آسیای مرکزی آورده است.

«شرح التعرف» تأثیر قابل ملاحظه‌ای بر کتب و آثار تصوف پس از خود داشت. از جمله نویسندگان رساله قشیریه، کشف‌المحجوب، تذکرة الاولیای عطار، فصل الخطاب

۱. از این پس به اختصار به صورت «شرح التعرف» ذکر می‌شود.

۲. از این پس به اختصار به صورت «التعرف» ذکر می‌شود.

پارسا، *نفحات الانس و نسایم المحبّه* در تألیف کتب خود از «شرح التعرف» به عنوان منبع و مرجع اساسی یا مهمی به‌طور گسترده استفاده کرده‌اند. تأثیر «شرح التعرف» بر شکل‌گیری طریقت تصوفی خواجگان (نقشبندیه) و تکمیل پایه‌های نظری آن نیز محسوس بود. از جمله پایه‌گذاران سلسله خواجگان پنج از یازده رشحه این طریقت یعنی هوش در دم، سفر در وطن، خلوت در انجمن، یادکرد و یادداشت را بر اساس آموزه‌هایی که در «شرح التعرف» بیان شده است تنظیم کرده‌اند. همچنین این اثر مستملی در شکل‌گیری اصول دیگر این طریقت مانند پیروی سخت از شریعت و سنت، اجتناب از ترک دنیا و گرایش به کسب و کار و اشتغال و غیره نیز بسیار مؤثر بود. «شرح التعرف» برای پیروان طریقت خواجگان نقشبندیه، به ویژه در یکی از شاخه‌های آن با نام نقشبندیه مجددیه یکی از کتب اصلی برای آشنایی با تصوف به شمار می‌رفت.^۱

نسخه‌های خطی گوناگون «شرح التعرف» که در دوره‌های مختلف تاریخ نسخه برداری و کتابت و تا دوران ما حفظ شده است از آن نشان می‌دهد که این اثر از زمان تألیف تا قرن ۲۰ میلادی توسط محافل علمی و تصوفی به عنوان یکی از منابع مهم و معتبر در تصوف و علوم اسلامی دیگر شناخته شده و طی قرون متمادی علاقه و توجه به آن کاهش نیافته است. به گزارش منبع‌شناسان خارجی تا کنون در کشورهای مختلف جهان ۲۰ نسخه خطی از «شرح التعرف» کشف و شناسایی شده و آن‌ها در کتابخانه‌ها و

۱. برای آشنایی کامل با جایگاه شرح التعرف در شکل‌گیری دکترین تصوف، تأثیر آن بر کتب تصوف و همچنین نقش آن در پیدایش طریقت خواجگان نقشبندیه و شکل‌گیری اصول آن نک:

Рахимов Комилжон Рахматович. Мустамлий Бухорийнинг «Шарҳ ат-Таъаруф» асари ҳамда унинг XI–XV асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросон тасаввуф манбаларига таъсири // Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Тошкент, 2017. Б. 51-52, 81-84, 131-144, 148-151.

کامل جان رحيم‌اف. شرح التعرف مستملی بخاری و تأثیر آن بر منابع تصوف خراسان و ماوراءالنهر قرون ۱۱-۱۵ میلادی (به زبان ازبکی)، پایان نامه دکتری رشته تاریخ. مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان. - تاشکند، ۲۰۱۷. صص ۵۱-۵۲، ۸۱-۸۴، ۱۳۱-۱۴۴، ۱۴۸-۱۵۱.

موزه‌های کشورهای پاکستان، ترکیه، ایران، روسیه، آلمان، فرانسه، مصر و هند نگهداری می‌شود. علاوه بر آن، ما مشخص کردیم که در مراکز کتب و نسخ خطی ازبکستان نیز ۱۱ نسخه خطی از این اثر موجود است. از این معلوم می‌شود که امروز در جهان کلاً ۳۱ نسخه «شرح التعرف» موجود است.

پیش از پرداختن به نسخه‌های خطی اثر مزبور باید بگوییم که مستملی کتاب «شرح التعرف» را که حجم بزرگی دارد به چهار قسمت که هریک برابر با یک جلد است تقسیم کرده و هریک از این قسمت‌ها را «ربع» نامیده است. واژه «ربع» در زبان عربی معنی «یک چهارم» را داشته و مراد نویسنده از کاربرد این واژه هم این بود که اثر مذکور در چهار قسمت بوده و هریک از قسمت‌های آن که ربع نام دارد یک چهارم آن است. در همه نسخه‌های خطی «شرح التعرف» ترتیب موضوعات و محتویات کتاب یکسان است، ولی در نسخه‌های مختلف این اثر تقسیم آن به ربع‌ها و باب‌ها از جمله تعداد و عناوین باب‌ها در ربع‌های چهارگانه آن متفاوت است. به همین دلیل است که محمد روشن محقق ایرانی ناشر چاپ تهران «شرح التعرف» بر اساس مقایسه نسخه‌های خطی مختلف این اثر گزینه مشترک تقسیم‌بندی آن به چهار ربع را که با اکثر نسخه‌های خطی اثر مذکور سازگاری دارد تهیه و اثر را در چهار جلد و شصت و هشت باب برای چاپ آماده کرده است.^۱ ما در بررسی ترکیب و ترتیب ربع‌ها و باب‌های «شرح التعرف» در نسخه‌های خطی مختلف آن، گزینه مشترک این اثر را که توسط محمد روشن تهیه شده است مبنی و ملاک عمل قرار می‌دهیم.

نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در کشورهای خارجی هنوز به‌طور کامل و سیستماتیک تحقیق نشده است. از جمله اولاً هنوز همه نسخه‌های خطی این اثر در کشورهای خارجی به شکل توصیفی معرفی نشده است، ثانیاً برخی نسخه‌های خطی این اثر توسط منبع‌شناسان مختلف به اندازه‌های مختلف توصیف شده است، ثالثاً مشخصات همه این نسخه‌های خطی یا هراطلاعاتی در باره آن‌ها در یک‌جا ذکر نشده

۱. نک: ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن، در ۵ ربع، ربع‌های ۱، ۲، ۳، ۴ و ۵، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳-۱۳۶۶ (از این پس به اختصار به صورت «شرح التعرف» ذکر می‌شود).

است. ما با توجه به این امر، با استفاده از فهرست‌های توصیفی و مقالات منبع‌شناسان خارجی که در دوره‌های مختلف در کشورهای مختلف به چاپ رسیده است فهرست توصیفی کامل و متحدالشکل ۹ نسخه خطی «شرح التعرف» در کشورهای مختلف را تهیه کردیم.

منبع شناسان خارجی در کتاب‌ها و مقاله‌های تحقیقاتی خود اطلاعاتی به‌اندازه‌های مختلف در باره ۹ نسخه خطی زیر از ۲۰ نسخه خطی «شرح التعرف» که در مراکز کتب و نسخ خطی کشورهای پاکستان، ترکیه، ایران و روسیه نگهداری می‌شود آورده‌اند:

۱. **نسخه خطی در پاکستان:** نسخه‌های موزه ملی پاکستان در شهر کراچی (شماره N. 1959. 207، کتابت سال ۱۳۷۳ ق) و کتابخانه گنجبخش (شماره ۸۹۰/۳۰۲-۲۹۰، کتابت قرن ۹ ق)؛

۲. **نسخه خطی در ترکیه:** نسخه‌های کتابخانه سلطان بایزید دوم در شهر اماسیا (شماره ۷۲۰، کتابت سال ۵۶۷ ق)؛ کتابخانه یوسف آقا در شهر کنیه (شماره

۱. نک: حبیبی، عبدالحی، یکی از قدیمی‌ترین نسخ زبان پارسی دوره سامانی، دانش. شماره سوم، بهمن ۱۳۳۱ - فوریه ۱۹۵۳، صص ۱۴۱-۱۳۳؛ متینی، جلال، رسم‌الخط بخشی از شرح تعرف، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، بهار ۱۳۵۵، شماره اول. صص ۱۸-۱؛ روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، شرح التعرف، ربع ۱، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳ صص ۳-۳۲؛ روشن، محمد، یادداشت مصحح، شرح التعرف لمذهب، ربع ۳، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳، صص ۹۱۸-۹۲۴؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، شرح التعرف، ربع ۵، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴؛ یوسفی، سهیلا، شرح التعرف لمذهب التصوف، گزارش میراث، شماره پنجم و ششم، آذر - اسفندماه ۱۳۹۱، صص ۱۶۱-۱۵۸.

۲. نک: تسبیحی، محمدحسین، فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه گنجبخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، جلد ۲، راولپندی، ۱۳۵۰، ص ۲۷۱؛ تسبیحی، محمدحسین، شرح تعرف لمذهب التصوف یا نورالمیریدین و فضیحة‌المدعین، مجله وحید، آبان ۱۳۵۶، شماره ۲۱۹ و ۲۲۰، صص ۹۲-۹۷؛ منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۵، ص ۱۳۵۴؛ روشن، محمد، یادداشت مصحح، صص ۹۱۹-۹۲۰؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.

۳. نک: روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، صص ۱۴-۱۵؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.

- ۵۴۶۷، کتابت سال ۶۱۶ ق^۱، کتابخانه قلیچ علی پاشا در شهر استانبول (شماره ۶۰۴، کتابت سال ۷۱۴ ق^۲ و کتابخانه خراجچی اوغلو در شهر بورسه (شماره ۷۸۰، کتابت قرن ۹-۱۰ ق^۳)؛
۳. **نسخه خطی در ایران:** کتابخانه مجلس ایران (شماره ۱۳۷، کتابت سال ۶۶۷ ق^۴) و کتابخانه ملی ایران (شماره ۱۷۳۱، کتابت سال ۷۱۵ ق^۵)؛
۴. **نسخه خطی در روسیه:** نسخه کتابخانه علمی لویاچوسکی دانشگاه فدرال قازان (بدون شماره، کتابت قرن ۱۳ ق^۶).
- همان طوری که می‌بینیم ۸ از ۹ نسخه خطی «شرح التعرف» که در کشورهای دیگر نگهداری می‌شوند قدیمی بوده و در قرون ۴ - ۱۰ ق کتابت شده‌اند. از جمله، قدیمی‌ترین این نسخه‌های خطی نسخه موزه ملی پاکستان است که در سال ۴۷۳ ق یعنی تنها بعد از گذشت ۳۹ سال از وفات مؤلف استنساخ گردیده است. علاوه بر آن نسخه‌های سلطان بایزید دوم (سال ۵۶۷ ق)، یوسف آقا (سال ۶۱۶ ق) و قلیچ علی پاشا

-
۱. نک: آتش، احمد، نشریات ترکیه: چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه، ترجمه از ترکی: عبدالرسول خیام پور، زبان و ادب فارسی، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز، شماره ۳۶، زمستان ۱۳۴۴، صص ۵۰۶-۴۸۳؛ روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، صص ۱۷-۱۸؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۲. نک: روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، صص ۱۶-۱۷؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۳. نک: روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، صص ۱۸-۱۹؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۴. نک: منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، تهران: انتشارات موسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۴۸، ص ۱۲۲۴؛ دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، ص ۱۳۰؛ روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، ص ۲۰؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۵. نک: انوار، سید عبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران: کتب فارسی از شماره ۱۰۰۱ تا ۱۵۰۰ (جلد ۳)، چاپ سوم. تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۹۴، ص ۵۰۴؛ روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، ص ۱۹-۲۰؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۶. نک: *Алсу Арсланова. Персоязычные рукописи по суфизму в собрании Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского К(П)ФУ // Гасырларавазы – Эхо веков. 2014. №1/2. – С. 49-55.*

(سال ۷۱۴ ق) در ترکیه نیز از نسخه‌های قدیمی «شرح التعرف» به شمار می‌روند. نسخه‌های گنج‌بخش (قرن ۹ ق) در پاکستان و خراجچی اوغلو (قرن ۹-۱۰ ق) در ترکیه در دوره‌های بعدی نسخه‌برداری و کتابت شده‌اند. در میان نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در کشورهای دیگر، نسخه‌ی قازان (قرن ۱۳ ق) در روسیه از لحاظ زمان کتابت آخرین نسخه به شمار می‌رود.

در باره‌ی محل کتابت هیچ‌یک از این نسخه‌های خطی اطلاعی در دست نیست. ولی نام کاتب نسخه‌ی سلطان بایزید دوم (کتابت سال ۵۶۷ ق) که محمد ابن علی ابن زیاد ابن ملکان الساوی است نشان می‌دهد که وی از شهر قدیمی ساوه ایران بوده است. با نظر به این می‌توان حدس زد که احتمالاً نسخه‌ی مزبور در شهر ساوه ایران کتاب شده است. علاوه بر آن، کتابت شدن نسخه‌ی مجلس ایران (سال ۶۶۷ ق) توسط کاتبی به نام محمود بن حبش بن یوسف رومی هم اجازه می‌دهد که در مورد کتابت شدن آن در کشور روم یا ترکیه کنونی سخن برانیم.

در میان نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در کشورهای خارجی، نسخه‌های گنج‌بخش در پاکستان، خراجچی اوغلو در ترکیه و قازان در روسیه نسخه‌های نسبتاً کامل بوده و در هر یک از آنها کلیه‌ی قسمت‌های کتاب یعنی همه‌ی باب‌های چهار ربع «شرح التعرف» جای گرفته است.^۱ نسخه‌ی مجلس ایران حاوی بخش عمده‌ی ربع سوم (باب‌های ۲۰ الی ۴۲)، نسخه‌ی سلطان بایزید دوم حاوی تمامی ربع‌های اول (باب‌های

۱. در باره‌ی نسخه‌ی گنج‌بخش نک: تسبیحی، محمدحسین، فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه‌ی گنج‌بخش، جلد ۲. ص ۲۷۱؛ تسبیحی، محمدحسین، شرح تعرف لمذهب التصوف یا نورالمریدین و فضیحة المدعین، ص ۹۲-۹۷؛ روشن، محمد، یادداشت مصحح، صص ۹۱۹-۹۲۰؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴؛ در باره‌ی نسخه‌ی خراجچی اوغلو نک: روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، صص ۱۸-۱۹؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴؛ در باره‌ی نسخه‌ی قازان نک: *Алсу Арсланова. Персоязычные рукописи по суфизму в собрании Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского К(П)ФУ. – С. 53.*
۲. منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، ص ۱۲۲۴؛ دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۱۳۰؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.

الی ۸) و دوم (باب‌های ۹ الی ۱۹)^۱، نسخه یوسف آقا حاوی تمامی ربع اول (باب‌های ۱ الی ۸) و بخش بزرگ ربع دوم (باب‌های ۹ الی ۱۶)^۲ و نسخه کتابخانه ملی ایران حاوی یک باب (باب ۱۸) ربع دوم و ۱۷ باب ربع سوم (باب‌های ۱۹ الی ۳۵)^۳ نسخه‌های ناقص «شرح التعرف» هستند که در هریک از آن‌ها ۱ تا ۲ ربع کتاب چهار ربعی جای گرفته است. نسخه قلیج علی پاشاه که تنها یک ربع (باب‌های ۱ الی ۸) «شرح التعرف» را در بر گرفته است^۴ و نسخه موزه ملی پاکستان که دربرگیرنده نصف دوم باب ۱۸ ربع دوم، نصف اول باب ۱۹ در ربع سوم و آخرین صفحه باب ۴۰ ربع سوم است^۵ ناقص‌ترین نسخه‌های این اثر به شمار می‌روند.

علاوه بر آن منبع‌شناسان گزارش داده‌اند که در کتابخانه قصر فرید شهر کوت متهن پاکستان دو نسخه، در کتابخانه مسعود جهانگیر شهر سردارپور پاکستان دو نسخه^۶، همچنین در هریک از کتابخانه‌هایی مانند کتابخانه دولتی برلین آلمان، کتابخانه ملی فرانسه، کتابخانه‌های شهیدعلی پاشا، جارالله و رضاپاشای استانبول ترکیه، کتابخانه قاهره مصر و کتابخانه حیدرآباد هند یک نسخه از این اثر موجود است. ولی اطلاعات موجود در باره این نسخه‌های خطی که در دست است بسیار کم است. از جمله تهیه‌کنندگان فهرست نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه ملی فرانسه و منبع‌شناسانی چون کارل

۱. روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، ص ۱۴-۱۵؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۲. آتش، احمد. نشریات ترکیه: چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه، ص ۵۰۰؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۳. انوار، سید عبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران: کتب فارسی از شماره ۱۰۰۱ تا ۱۵۰۰ (جلد ۳). ص ۵۰۴؛ روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، ص ۱۹-۲۰؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۴. روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۵. متینی، جلال، رسم الخط بخشی از شرح تعرف، ص ۳؛ روشن، محمد، پیش‌گفتار مصحح، ص ۱۴؛ روشن، محمد، یادداشت مصحح، ص ۹۱۹؛ روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، صص ۲۱۲۷-۲۲۲۴.
۶. نوشاهی، عارف. فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. جلد دوم. چاپ اول. - تهران: میراث مکتوب، ۱۳۹۶. صص ۶۸۵-۶۸۶.

بروکلمان و فؤاد سزگین تنها از وجود نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در کتابخانه ملی فرانسه (به شماره ۸۰)، کتابخانه دولتی برلین (به شماره ۲۴۶)، کتابخانه شهیدعلی پاشا (به شماره ۱۲۳۱)، کتابخانه جارالله (به شماره ۱۶۲۷) و کتابخانه رضاپاشا (به شماره ۸۷۵) خبر داده‌اند.^۱ مجتبی مینوی پژوهشگر ایرانی نوشته است که یکی از نسخه‌های خطی «شرح التعرف» با نام نورالمیریدین و فضیحة المدعین در کتابخانه قاهره نگهداری می‌شود. ولی وی به شماره این نسخه یا مشخصات دیگر آن اشاره نکرده است.^۲ منبع‌شناس دیگری به نام محمدحسین تسبیحی نیز که از موجود بودن یک نسخه خطی «شرح التعرف» در کتابخانه آصفیه شهر حیدرآباد هند خبر می‌دهد چیزی در باره شماره و مشخصات دیگر نسخه مزبور نگفته است.^۳

همان‌طوری که در بالا ذکر شد ما مشخص کردیم که علاوه بر نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در کشورهای خارجی ۱۱ نسخه دیگر این اثر در کتابخانه‌ها و مراکز نسخ خطی ازبکستان نیز موجود است. ولی نسخه‌های خطی مزبور تا کنون تحقیق و به شکل توصیفی معرفی نشده است و در فهرست‌های توصیفی نسخ خطی که تا کنون چاپ شده‌اند از جمله در «فهرست نسخ خطی شرقی فرهنگستان علوم ازبکستان» که در سال‌های ۱۹۵۲ تا ۱۹۸۷ در ۱۱ جلد به چاپ رسیده است اطلاعاتی از این نسخه‌ها موجود نیست. از این رو نسخه‌های خطی مزبور «شرح التعرف» را برای اولین بار توصیف و اطلاعاتی در باره ویژگی‌های متن‌شناسی آن‌ها تهیه کردیم.

از ۱۱ نسخه خطی «شرح التعرف» در ازبکستان، ۹ نسخه (نسخه‌های شماره ۴۹۸۰ کتابت سال ۱۲۳۴ ق، شماره ۱۰۹۸۰ کتابت سال ۱۲۴۰ ق، شماره ۱۱۰۰۱ کتابت سال ۱۲۴۶ ق، شماره ۴۹۷۹ کتابت سال ۱۲۵۲ ق، شماره ۹۴۶۷ کتابت سال ۱۲۷۶ ق، شماره

1. Catalogue des manuscrits persans de la bibliotheque nationale. Pab. E. Blochet. Tome premier. N08 1-720. Paris. Imprimerie Nationale. MDCCCXV, 1905. P. 52; Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Erster Supplementband. Leiden: E. J. Brill, 1937. S. 360; Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Band 1. Leiden: E. J. Brill, 1967. S. 669.

۲. مینوی، مجتبی، کتاب شرح تعرف، مجله یغما، شماره ۹، سال ۱۳۲۷، ص ۴۰۶.

۳. تسبیحی، محمدحسین، شرح تعرف لمذهب التصوف یا نورالمیریدین و فضیحة المدعین، ص ۹۸.

۴۹۱۴ کتابت قرن ۱۳ ق، شماره ۲۷۰۳ کتابت قرن ۱۳ ق، شماره ۵۸۳ کتابت قرن ۱۳ ق و شماره ۱۱۹۸۷ کتابت قرن ۱۳ ق) در گنجینه نسخ خطی مؤسسه علمی و تحقیقاتی شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، ۱ نسخه (شماره ۱۸۹ کتابت سال ۱۲۷۳ ق) در کتابخانه دانشگاه اسلام تاشکند و ۱ نسخه دیگر (شماره PIB-16 کتابت سال ۱۲۸۹) در گنجینه نسخ خطی و کتب نادر کتابخانه ملی علیشیر نوایی ازبکستان نگهداری می‌شود. از این پس نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در این مراکز را به اختصار نسخه‌های مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی، نسخه دانشگاه اسلام تاشکند و نسخه کتابخانه ملی علیشیر نوایی نامیده خواهند شد.

همه این نسخه‌های خطی در سال‌های مختلف قرن ۱۳ قمری برابر با قرن ۱۹ میلادی کتابت شده است. در نسخه‌های خطی مذکور ذکر شده است که ۳ نسخه خطی از آن‌ها (به شماره‌های ۱۰۹۸۰، ۹۴۶۷ و ۵۸۳) در بخارا^۱ و ۱ نسخه خطی (به شماره PIB-16) هم در خیوه^۲ استنساخ و کتابت شده است. علاوه بر آن با توجه به نام کاتب نسخه خطی شماره ۴۹۷۹ که عوض محمد ابن قربان محمد است^۳ می‌توان گفت که نسخه خطی مذکور به احتمال قوی در خوارزم کتابت شده است. احتمال دارد نسخه خطی دیگر به شماره ۱۸۹ که نام کاتب آن ملا عبدالرحمان سمرقندی است^۴ در سمرقند کتابت شده باشد.

جالب است که در یکی از نسخه‌های خطی «شرح التعرف» به شماره ۱۰۹۸۰ که در مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی نگهداری می‌شود آمده است که این نسخه در سال ۱۲۴۰ ق به دستور ابوالغازی ابوالمظفر سید امیر حیدر امیر بخارا در سال‌های ۱۸۰۰-۱۸۲۶ کتابت شده است.^۵ به گواهی مورخین، در دوره حکومت امیر شاهمراد

۱. شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۱۰۹۸۰ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان (از این پس: مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان)، پایان نوشت؛ شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۹۴۶۷ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان، ورق ۵۰۸ الف - ۵۰۸ ب؛ شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۵۸۳ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان، ورق ۶۴۱ ب.
۲. شرح التعرف، نسخه خطی به شماره PIB-۱۶ کتابخانه ملی علیشیر نوایی ازبکستان، ورق ۲ الف-۲ ب.
۳. شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۴۹۷۹ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان، ورق ۳۹۹ الف - ۳۹۹ ب.
۴. شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۱۸۹، دانشگاه اسلام، تاشکند، ۳۹۰ ب.
۵. شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۱۰۹۸۰ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان، پایان نگاشت.

(سال‌های ۱۷۸۵-۱۸۰۰) حاکم دولت بخارا از سلسلهٔ مَنَغِت^۱ و پسر وی امیر حیدر علم و فرهنگ توسعه و شکوفایی یافت. از جمله امیر حیدر از کشورهای دیگر از جمله ترکیه و افغانستان تعداد زیادی از کتاب‌ها مناسب برای استفاده در مدارس کشور آورده است.^۲ از این پیدا است که کتابت شدن «شرح التعرف» به دستور رهبر دولت ارتباط مستقیمی با جریان‌های فرهنگی در امارت بخارا داشت. گذشته از این، پژوهشگر ازبک مسعودخان اسماعیل‌اف یک رویداد از زندگی امیر شاه‌امراد پدر امیر حیدر را مورد توجه قرار می‌دهد. وی با استفاده از منابع تاریخی از جمله کتاب «تاریخ حمولی» مشخص می‌کند که پس از اقامهٔ هر نماز جماعت به امامی امیر شاه‌امراد که پیرو طریقت تصوفی نقشبندیه-مجددیه بود قسمت‌هایی از «شرح التعرف» خوانده و تفسیر می‌شده است.^۳ «آنکه فون کوگلگن» شرق‌شناس سوئسی می‌نویسد که امیر حیدر پسر امیر شاه‌امراد که پس از پدرش به تخت نشست نیز به حمایت از این طریقت تصوفی ادامه داد.^۴ این همه نشان می‌دهد که از سویی «شرح التعرف» پیش از کتابت شدن آن به دستور امیر حیدر نیز در بخارا از جمله در میان صوفیان این کشور مشهور و معروف

۱. مَنَغِت: نام یکی از طوایف ازبک بوده و نمایندگان آن در اواخر قرن ۱۲ قمری یا قرن ۱۸ میلادی در امارت بخارا به قدرت رسیدند و تا اشغال و انحلال این دولت به دست رژیم کمونیستی دولت شوروی در سال ۱۹۲۰ میلادی حکومت کردند.

2. Ахмад Дониш. История мангитской династии. Перевод И. А. Наджафовой. Душанбе: Дониш. 1967. С.37; Ахмад Дониш, Путешествие из Бухары Петербург. Душанбе, 1960. С.42; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2005. Б. 275-276.
3. Масъудхон Исмоилов. XVIII асрнинг охирларида Бухоро амирлиги маънавий ҳаётида Амир Шоҳмуроднинг ўрни // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Тошкент ислом университетининг илмий-таҳлилий ахбороти. Тошкент. 2008 й. №2. Б. 52-53.
4. Анке фон Кюгельген. *Расцвет Накибандийа-Муджаддийа в Средней Трансоксании с XVIII — до начала XIXвв.: опыт детективного расследования* // Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования): Сб. ст. памяти Фритца Майера (1912—1998) / Сост. и отв. редактор А. А. Хисматулин. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2001. С. 277, 279.

بوده است، و از سوی دیگر کتابت شدن «شرح التعرف» به دستور امیر حیدر در راستای حمایت از طریقت تصوفی نقشبندیه، مجددیّه انجام شده است.

امیر نصرالله پسر امیر حیدر که پس از پدرش به قدرت رسیده و در سال‌های ۱۸۲۷-۱۸۶۰ حکومت کرد نیز تا اندازه‌ای تلاش‌های پدربزرگش و پدرش در حمایت از علما و صوفیان از جمله شیوخ طریقت تصوفی نقشبندیه-مجددیّه را ادامه داد.^۱ «آنکه فون کوگلگن» با استناد به منابع تاریخی نوشت که حتی امیر نصرالله مایل بود که یکی از خلفای شیخ لطف‌الله (۱۷۵۰-۱۸۴۱) مرشد این طریقت شود.^۲ شاید به این دلیل بود که یکی دیگر از نسخه‌های خطی «شرح التعرف» که در مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی به شماره ۹۴۶۷ نگهداری می‌شود در سال ۱۲۷۶ ق به دستور امیر نصرالله در بخارا کتابت شده است.^۳ این امر گواه بر آن است که امیر بخارا نیز علاقه و توجه خاصی به تصوف به ویژه به طریقت نقشبندیه-مجددیّه داشت.

حد اقل دو نسخه دیگر «شرح التعرف» در بخارا و حد اقل یک نسخه آن در خیوه کتابت شده است و احتمالاً دو نسخه دیگرش هم در خوارزم و سمرقند کتابت شده باشد، که نشانگر توجه زیاد حکما به علم و فرهنگ و همچنین نفوذ زیاد تصوف در کشور ازبکستان در دوره یادشده است.

۶ نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در ازبکستان، یعنی ۴ نسخه آن در مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی (به شماره‌های ۴۹۸۰، ۴۹۷۹، ۹۴۶۷ و ۵۸۳)، یک نسخه

1. Д. Х. Джурабаев. *Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века* // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 36 (327). История. Вып. 58. С. 99, 101.

2. Анке фон Кюгельген. *Расцвет Накибандийа-Муджадидийа в СреднейТрансоксании с XVIII — до начала XIXвв.: опыт детективного расследования*. С. 319-320.

۳. شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۹۴۶۷ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان، پایان نگاهت.

۴. نک: شرح التعرف، نسخه‌های خطی به شماره‌های ۴۹۸۰، ۴۹۷۹، ۹۴۶۷ و ۵۸۳ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان.

آن در دانشگاه اسلام تاشکند (به شماره ۱۸۹)^۱ و یک نسخه آن در کتابخانه ملی علیشیر نوایی (به شماره IIB-16)^۲ نسخه‌های کامل بوده و هریک از آن‌ها دارای چهار ربع کامل اثر هستند. پنج نسخه خطی دیگر «شرح التعرف» در ازبکستان ناقص بوده و در هریک از آن‌ها یک تا دو ربع از چهار ربع کتاب جای گرفته است. از جمله نسخه خطی شماره ۱۰۹۸۰ ربع‌های کامل اول و دوم^۳ و نسخه خطی شماره ۱۱۰۰۱ ربع‌های کامل سوم و چهارم^۴ را در بر گرفته‌اند، یا به عبارت دیگر هریک از این نسخه‌ها حاوی نصف «شرح التعرف» بوده و در نسخه خطی شماره ۱۰۹۸۰ نصف اول و در نسخه خطی شماره ۱۱۰۰۱ نصف دوم کتاب جای گرفته است. ولی نسخه خطی شماره ۴۹۱۴ حاوی تمامی ربع اول و بخشی از ربع دوم^۵، نسخه خطی شماره ۲۷۰۳ حاوی تمامی ربع اول و تنها یک باب ربع دوم^۶ و نسخه خطی شماره ۱۱۹۸۷ حاوی تنها بخشی از ربع اول^۷ هستند.

برای تسهیل در مطالعه کتاب «شرح التعرف» و بررسی مطالب بیان شده در آن، در سال ۷۱۰ ق توسط نویسنده‌ای ناشناس خلاصه یک جلدی از کتاب مفصل پنج‌ربعی «شرح التعرف» به نام «خلاصه شرح تعرف» نیز تهیه شده است. خلاصه‌کننده در این کتاب سعی کرده است ترجمه عبارات عربی التعرف را تا حد امکان محفوظ داشته و در جاهایی که نیازمند توضیح است از متن «شرح التعرف» استفاده کند و ضمناً حکایت‌های دراز و بحث‌های فرعی آن را حذف نماید. تنها نسخه خطی این کتاب که در سال ۷۱۳ ق کتابت شده است در کتابخانه دانشگاه توپینگن آلمان به شماره ۷۴۲ Sprenger نگهداری می‌شود. این کتاب توسط احمد علی رجایی محقق ایرانی تصحیح

۱. نک: شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۱۸۹ دانشگاه اسلام تاشکند.
۲. نک: شرح التعرف، نسخه خطی به شماره IIB-16 کتابخانه ملی علیشیر نوایی ازبکستان.
۳. نک: شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۱۰۹۸۰ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان.
۴. نک: شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۱۱۰۰۱ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان.
۵. نک: شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۴۹۱۴ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان.
۶. نک: شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۲۷۰۳ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان.
۷. نک: شرح التعرف، نسخه خطی به شماره ۱۱۹۸۷ مؤسسه شرق‌شناسی ازبکستان.

و در سال‌های ۱۹۷۰ و ۲۰۰۷ در تهران چاپ شده است.^۱ از سوی دیگر «خلاصه شرح تعرف» بیشتر نه به خلاصه و گزینه مختصر «شرح التعرف» بلکه به ترجمه توضیحی کتاب عربی التعرف کلابادی به فارسی نزدیک است. زیرا اولاً «خلاصه شرح تعرف» نیز مانند التعرف در یک جلد و ۷۵ باب بوده و ترتیب باب‌های آن نیز نزدیک به ترتیب باب‌های التعرف است، ثانیاً نویسنده «خلاصه شرح تعرف» در مقدمه این کتاب نوشته است که کتاب خود را بر اساس باب‌های التعرف تنظیم و ترجمه فارسی متن عربی التعرف را از «شرح التعرف» اقتباس و هرجا توضیحی لازم است از تفسیر مستملی در «شرح التعرف» استفاده کرده است.^۲ اگرچه «خلاصه شرح تعرف» بخش عمده ترجمه فارسی متن عربی از التعرف که توسط مستملی انجام شده است و بخش کمتر شرح وی بر التعرف را در برگرفته است، نمی‌توان آن را نسخه خطی دیگر «شرح التعرف» دانست. زیرا نسخه‌های خطی «شرح التعرف» در ازبکستان و کشورهای دیگر با وجود برخی تفاوت‌ها در تقسیم‌بندی آن به ربع‌ها و باب‌ها، کلیه این نسخه‌های خطی بر خلاف «خلاصه شرح تعرف» در چهار ربع بوده و متن اثر نیز در همه آن‌ها یکسان است. از این رو می‌توان «خلاصه شرح تعرف» را ترجمه توضیحی کتاب التعرف با استفاده از «شرح التعرف» دانست. به این دلیل نسخه خطی «خلاصه شرح تعرف» در آلمان را از جمله نسخه‌های خطی «شرح التعرف» نشمریم.

اطلاعات به دست آمده در باره نسخه‌های خطی «شرح التعرف» و همچنین تحلیل‌های انجام‌شده در این مورد به ما اجازه می‌دهد به این نتیجه برسیم که ویژگی‌های زیر در نسخه‌های خطی مذکور یکی از عوامل تعیین‌کننده اهمیت این اثر به عنوان منبع مهم در تصوف و علوم اسلامی دیگر و کمک‌کننده به تحقیق کامل و گسترده آن است:

۱. تعداد نسخه‌های خطی «شرح التعرف» که تا زمان ما حفظ شدند. ۳۱ نسخه

۱. نک: خلاصه شرح تعرف (بر اساس نسخه منحصر به فرد مورخ ۷۱۳ هجری)، به تصحیح

احمدعلی رجایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۶.

۲. خلاصه شرح تعرف، مقدمه مؤلف، ص ۳۱.

خطی «شرح التعرف» که حدود هزار سال پیش از این یعنی در اوایل قرن ۵ ق به رشته تحریر درآمده است تا زمان ما حفظ شده است بیانگر آن است که طی قرون متمادی علاقه و توجه به این کتاب کاهش نیافته است.

۲. دوره‌های کتابت نسخه‌های خطی شرح التعرف. آن‌که نسخه‌های خطی «شرح التعرف» نه در دوره یا دوره‌های معین بلکه در دوره‌های مختلف و در همه قرون از زمان تألیف تا قرن ۲۰ میلادی یعنی در قرون ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲ و ۱۳ قمری یا قرون ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸ و ۱۹ میلادی نسخه‌برداری و کتابت شده‌اند، نشان می‌دهد که این کتاب از زمان تألیف تا قرن ۲۰ میلادی توسط محافل علمی و تصوفی منبع مهم و معتبری دانسته می‌شده است.

۳. محل‌های کتابت نسخه‌های خطی شرح التعرف. نسخه‌های خطی «شرح التعرف» که به دست ما رسیده است نه در کشور یا منطقه جداگانه بلکه در محل‌های مختلف یعنی در کشورهای ایران، ترکیه، آسیای میانه و غیره کتابت شده است. این امر نشان می‌دهد که «شرح التعرف» از قرن یازده تا بیست میلادی در بسیاری از کشورهای اسلامی به عنوان منبع مهمی در تصوف و علوم اسلامی دیگر مورد توجه و اعتبار بوده است.

۴. نسخه‌های خطی «شرح التعرف» که به دستور امرای بخارا کتابت شده‌اند. آن‌که دو نسخه خطی از «شرح التعرف» که در مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی ازبکستان به شماره‌های ۱۰۹۸ و ۹۴۶۷ نگهداری می‌شوند به دستور امیر حیدر و امیر نصرالله امرای امارت بخارا کتابت شده‌اند نشان می‌دهد که از سویی تصوف در امارت بخارا در اواخر قرن ۱۲ و اوایل قرن ۱۳ قمری یا اواخر قرن ۱۸ و اوایل قرن ۱۹ میلادی مورد توجه زیاد حاکمان بود، و از سوی دیگر در دوره مذکور کتاب «شرح التعرف» یکی از کتاب‌های مهم نظری برای نمایندگان طریقت تصوفی نقشبندیه-مجددیه به شمار می‌رفته است.

۵. کمال و نقصان نسخه‌های خطی شرح التعرف. ۹ نسخه خطی از ۳۱ نسخه خطی «شرح التعرف» که به دست ما رسیده است، یعنی نسخه‌های گنج‌بخش (پاکستان)، خراچجی اوغلو (ترکیه)، قازان (روسیه)، دانشگاه اسلام تاشکند، کتابخانه ملی

علیشیر نوایی ازبکستان و چهار نسخه خطی به شماره‌های ۴۹۸۰، ۴۹۷۹، ۹۴۶۷ و ۵۸۳ در مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی ازبکستان کامل و دربرگیرنده کلیه متن «شرح التعرف» هستند. علاوه بر آن هریک از چهار نسخه دیگر «شرح التعرف» یعنی نسخه‌های سلطان بایزید دوم و یوسف آقا در ترکیه و همچنین دو نسخه به شماره‌های ۱۰۹۸۰ و ۱۱۰۰۱ در مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی ازبکستان دو ربع یا نصف «شرح التعرف» را دربرگرفته است. لازم به ذکر است که برخی از این نسخه‌ها حاوی ربع‌های اول و دوم یعنی نصف اول «شرح التعرف» و برخی دیگر از این نسخه‌ها حاوی ربع‌های سوم و چهارم یا نصف دوم «شرح التعرف» هستند که اجازه بازسازی متن کامل این اثر را می‌دهند. این همه یعنی کامل بودن ۹ نسخه و همچنین آن‌که چهار نسخه دیگر حاوی نصف اول و دوم اثر هستند، اجازه تحقیق گسترده، کامل و همه جانبه «شرح التعرف» را می‌دهد.

منابع

به زبان فارسی

۱. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۴۹۸۰ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.
۲. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۱۰۹۸۰ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.
۳. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۱۱۰۰۱ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.
۴. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۴۹۷۹ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.

۵. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۹۴۶۷ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.
۶. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۴۹۱۴ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.
۷. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۲۷۰۳ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.
۸. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۵۸۳ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.
۹. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۱۱۹۸۷ مؤسسه شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.
۱۰. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۱۱۶-PIB کتابخانه ملی علیشیر نوایی ازبکستان.
۱۱. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، نسخه خطی به شماره ۱۸۹ دانشگاه اسلام تاشکند.
۱۲. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن. در ۵ ربع. ربعهای ۱، ۲، ۳، ۴ و ۵. تهران: اساطیر، ۱۳۶۳-۱۳۶۶.
- ۱۲/۱. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن. ربع ۱. تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.
- ۱۲/۲. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن. ربع ۲. تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.

- ۱۲/۳. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن. ربع ۳. تهران: اساطیر، ۱۳۶۵.
- ۱۲/۴. ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن. ربع ۴. تهران: اساطیر، ۱۳۶۶.
۱۳. آتش، احمد، نشریات ترکیه: چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه، ترجمه از ترکی: عبدالرسول خیام پور، زبان و ادب فارسی، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز، شماره ۳۶، زمستان ۱۳۴۴، صص ۵۰۶-۴۸۳.
۱۴. انوار، سید عبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران: کتب فارسی از شماره ۱۰۰۱ تا ۱۵۰۰ (جلد ۳)؛ چاپ سوم. تهران. سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۹۴.
۱۵. تسییحی، محمدحسین، فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه گنج‌بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، جلد ۲، راولپندی، ۱۳۵۰.
۱۶. تسییحی، محمدحسین، شرح تعرف لمذهب التصوف یا نورالمیریدین و فضیحة المدعین، مجله وحید، آبان ۱۳۵۶ - شماره ۲۱۹ و ۲۲۰ (۷ صفحه - از ۹۲ تا ۹۸).
۱۷. حبیبی، عبدالحی، یکی از قدیمی‌ترین نسخ زبان پارسی دوره سامانی، دانش، شماره سوم، بهمن ۱۳۳۱ - فوریه ۱۹۵۳.
۱۸. خلاصه شرح تعرف (بر اساس نسخه منحصر به فرد مورخ ۷۱۳ هجری)، به تصحیح احمد علی رجایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۶.
۱۹. دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، تهران، دانشگاه تهران. ۱۳۴۸.
۲۰. روشن، محمد، پیشگفتار مصحح، ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن، ربع ۱، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.
۲۱. روشن، محمد، یادداشت مصحح، ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن، ربع ۳، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.
۲۲. روشن، محمد، شرح نسخه‌ها و نسخه بدل‌ها، ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد المستملی البخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن ربع ۵، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.
۲۳. روشن، محمد، کهن‌ترین متن صوفیانه، کیهان فرهنگی، مهر ۱۳۷۲ - شماره ۱۰۲.

۲۴. متینی، جلال، رسم الخط بخشی از شرح تعرف، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد. بهار ۱۳۵۵. شماره اول.
۲۵. منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، تهران: انتشارات موسسه فرهنگی منطقه ای، ۱۳۴۸.
۲۶. منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۵.
۲۷. مینوی، مجتبی، کتاب شرح تعرف، مجله یغما، شماره ۹ سال ۱۳۲۷.
۲۸. نوشاهی، عارف، فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، جلد دوم، چاپ اول، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۹۶.
۲۹. یوسفی، سهیلا، شرح التعرف لمذهب التصوف، گزارش میراث، شماره پنجم و ششم، آذر- اسفندماه ۱۳۹۱.

به زبان ازبکی

30. Исмоилов, Масъудхон. *XVIII асрнинг охирларида Бухоро амирлиги маънавий ҳаётида Амир Шохмуроднинг ўрни // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университетининг илмий-таҳлилий ахбороти*. Тошкент. 2008 й. 2-сон. Б. 52-53.
31. Раҳимов Комилжон Раҳматович. Мустамлий Бухорийнинг «Шарҳ ат-Таъарруф» асари ҳамда унинг XI–XV асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросон тасаввуф манбаларига таъсири // *Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси*. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Тошкент, 2017.
32. *Ўзбекистон миллий энциклопедияси*. 11-жилд. – Т. : «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2005. Б. 275-276.

به زبان روسی

33. *Алсу Арсланова. Персоязычные рукописи по суфизму в собрании Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского К(П)ФУ // Гасырларавазы – Эхо веков*. 2014. №1/2. – С. 49-55.

34. Анке фон Кюгельген. *Расцвет Накибандийа-Муджаддидийа в Средней Трансоксании с XVIII - до начала XIXвв.: опыт детективного расследования // Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования): Сб. ст. памяти Фритца Майера (1912-1998) / Сост. и отв. редактор А. А. Хисматулин. - СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2001. С. 277, 279.*
35. Ахмад Дониш. История мангитской династии. Перевод И. А. Наджафовой. Душанбе: Дониш. 1967. С. 37.
36. Ахмад Дониш, Путешествие из Бухары Петербург. Душанбе, 1960. С. 42.
37. ДжурабаевД. Х. *Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 36 (327). История. Вып. 58. С. 99, 101.*

به زبان‌های اروپایی

38. Brockelmann C. *Geschichte der arabischen Litteratur. Erster Supplementband. Leiden: E. J. Brill, 1937. S. 360.*
39. Sezgin F. *Geschichte des arabischen Schrifttums. Band1. Leiden: E. J. Brill, 1967. S. 669.*
40. *Catalogue des manuscrits persans de la bibliotheque nationale. Pab. E. Blochet. Tome premier. N08 1-720. Paris. Imprimerie Nationale. MDCCCXV, 1905. P. 52.*